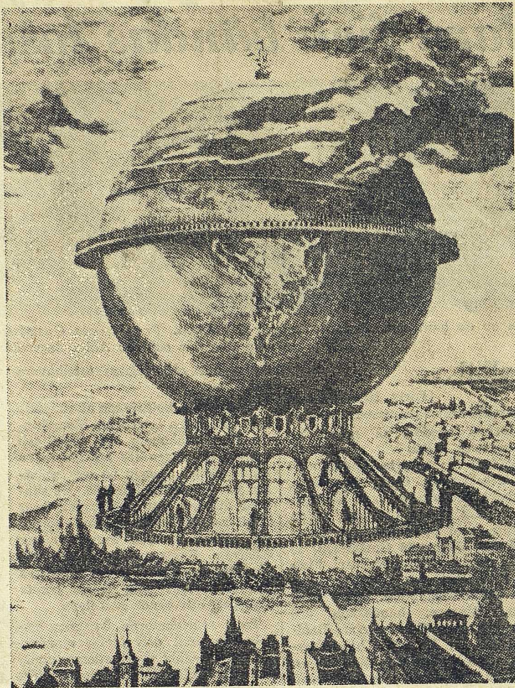

VIKTORIANSK UTOPI

ELIE HALÉVY har i ett av sina berömda arbeten över engelsk historia betonat att framstegsläran i sin av darwinismen inspirerade utformning blev av stor betydelse för engelsk imperialism i slutet av 1800-talet. Särskilt nämner han en skrift av Benjamin Kidd, "Social Evolution", som utkom 1894 och gick i inte mindre än nitton upplagor. Dess tes var att de raser som genom "utvecklingen" blivit moraliskt överlägsna, anglosaxerna och i andra rummet tyskarna, måste behärska och civilisera Afrika och Asien. Skriften publicerades följande år på svenska under titeln "Den sociala utvecklingen". Den inleddes med ett långt förord av Viktor Rydberg om "Den vita rasens framtid". Rydberg dog innan boken kom ut. Hans "inledande avhandling", heter det i ett med svart ram omgivet förlagsmeddelande, "skulle bli den sista som föreligger fullt färdig av hans hand". I Rydbergs artikel förklarades Kidds bok — numera glömd eller någon gång nämnd som typisk för tidens primitiva tänkande — tillhöra "bokvärdens aristokrati". Vad Rydberg själv skrev är både genom det moraliska allvaret och de intellektuella villfarelserna fortfarande av intresse.

En rad skönlitterära författare brukar också nämnas i sammanhanget, såsom Stevenson, Conrad, Henley, Swinburne och framför allt naturligtvis Kipling. De kan, ehuru varandra högst olika, ses som imperialismens förberedare och förkunnare. "Ett slags darwinistisk filosofi uttryckt i form av myter var grunden för en etisk lära, kysk, brutal, heroisk och halv", skriver Halévy.

Den sannolikt förste och såvitt jag förstår djärvaste och mest originelle tänkaren i genren nämnes däremot inte av Halévy och förekommer över huvud nästan aldrig i idéhistoriska översikter. Det är Winwood Reade, vars bok "The Martyrdom of Man" kom 1872. Han fick visserligen äran att omedelbart i ett föredrag av Gladstone ställas vid sidan av David Strauss som kritiker av den kristna läran. Men sedan påträffas

Jorden som vallfartsort. — Projekt till ett monument av den spanske arkitekten Alberto Palacio, 1890.

William Winwood Reade.

sällan hans namn. Beatrice Webb och H G Wells talar om honom med beundran. Nya upplagor av boken utgavs flera gånger, så 1910 och 1934. Att Reade var fritänkare betonas starkt då han omnämnes, och möjligen är detta orsaken till att hans idéer från början kom i skymundan; typiskt är att förordet till bokens senaste upplaga skrevs av "rationalisten" J M Robertson, som betygar att Reade trots sin ringa berömmelse har haft stort inflytande. Det är emellertid inte Reades ateism, utan hans darwinistiska framstegslära som främst gör honom idéhistoriskt intressant.

Det finns ingen biografi över Reade. Notisen i "Dictionary of National Biography" är demonstrativt knapp. Här omtalas att Reade, född 1838, år 1862 avbröt sina Oxfordstudier för att resa till Afrika. Hans egentliga syfte var egendomligt, nämligen att rentvå gorillan från beskyllnin-

gamla lor aggressivitet; han lyckades också visa att gorillan i själva verket är ett räddhäget och beskedligt djur, som dödar människor endast då det anfaller. Reade företog sedan flera resor till Afrika, bland annat som korrespondent för Times, och skrev böcker från resorna. Enligt en återgiven notis från Times vid Reades tidiga död (1875) ansåg hans ryktbare farbror, romanförfattaren Charles Reade, att brorsonen sannolikt skulle ha blivit en stor man om han fått leva och då skulle ha kommit ifrån "vissa betänkliga åsikter, som utsatte honom för befogat klander". Vilka åsikter det gällde förstår man av att huvudarbetet i "Dictionary" nämns blott med följande ord: "I denna bok gjorde författaren intet försök att dölja sin ateistiska uppfattning."

Reades tankegång antyds av rubrikerna på de fyra huvudavdelningarna i hans bok: krig, religion, frihet, intellekt. Kriegen och religionerna har varit ofrånkomliga stadier i människans utveckling. Nu har, för de raser som nått längst i tävlingen, frihetens tid kommit, och därmed blir intellektet eller förnuftet segerherre. Krig och religioner blir inom kort, sedan de mest framgångsrika raserna blivit ledande i världen, onödiga; människosläktet kommer att inrikta sig på kollektiva och rationella ansträngningar. Vad man kan kalla imperialismen består dels i de för närvarande — högre rasernas triumf och ledning, dels i mänsklighetens maktutveckling; på denna sistnämnda punkt framlägger Reade svindlande perspektiv.

I myllret av framstegsläror skiljer sig denna tydligast från de — i regel äldre — teorier som utgår från naturens, eller den mänskliga naturens, inneboende förträfflighet och tenderar att se den kända historien som en serie misstag eller bedrägerier. Condorcet och Thomas Paine, för att ta två exempel, ser i sina utopier snarast en återgång till naturen. Människorna har, sägs det rent av, blivit lurade av kungar, präster och andra makt- och penninglystna svindlare; om människan får frihet att bruka sitt förnuft och rätt att handla därefter blir allting bra. Så naivt tänker inte Reade; han utgår från att de gamla onda tiderna måste genomgå på vägen till den goda framtiden. I detta hänseende liknar han de mera avancerade, i regel teologiskt resonerande framstegstänkarna, såsom Hegel, Marx och Comte. Historien framstår som en bergsbestigning, historiefilosoferna som förare, vilka talar om hur långt man har kvar till bergets krön; varje stadium i den långa färderna är ofrånkomligt. Det nya med Reade — eller rättare med den darwinistiska framstegstron — var att milstolparna på färderna inte var skilda statssystem eller produktionsformer eller metafysi-

iska föreställningar, utan stauer en naturlig urvalsprocess av biologisk art. Att tankegången var suddig behöver knappast påpekas. Den mänskliga utvecklingen kan, från Reades egna utgångspunkter, inte likställas med den naturliga urval som Darwin talade om; människorna är biologiskt väsentligen desamma som för två eller tio tusen år sedan.

Det egenartade och eggande i Reades bok ligger dock huvudsakligen i detaljmotiveringen och i de stora utopiska perspektiven. Jag stannar blott vid några tankelinjer.

Människan och de högst utvecklade människogrupperna har kommit till genom att lagen om de lämpligastes fortlevande fritt fått verka. Genom att intelligens-

sen, inte sådana egenskaper som snabbhet och styrka, segret i kampen för tillvaron har emellertid ett nytt stadium med nya möjligheter nått. "Det finns inga gränser för förbättringen av intelligensen", och vid ett visst mått av intelligens kan människorna själva välja sin väg; de blir herrar över naturen och kan dirigera utvecklingen eller framsteget. "Vi lever mellan två världar; vi svinngår oss upp i rymden; vi kryper på marken; vi har en skapares längtan och en fyrfotings instinkter. Det finns endast en förklaring — på detta. Vi håller på att övergå från djuret till en högre form, och andra akten i jordens drama har börjat."

I detta skede är krigens som urvalsmetod tills vidare fortfarande behövliga, ehuru inte krig mellan de högst utvecklade folken. Imperialismen (namnet var ännu inte uppfunnet) är framstegets väg. "Det finns en osund politisk riktning som förklarar att alla länder tillhör invånarna och att det är ett brott att erövra dem." Men eftersom de primitiva folken lever i okunnighet och slaveri måste de med makt föras upp på ett högre plan. "Asiens erövring genom europeiska stater är därför i realiteten en frigörelse och det första steget till förmande av en orientalistisk nationalitet... Därför blir krig under lång tid nödvändiga för att förbereda frihet och framsteg i Östern." Ja, trots att det inte behövs för framsteget kommer sannolikt krig att utbryta även i Europa intill dess "vetenskapen finner en förstörande kraft som är så enkel i sin användning och så fruktansvärd i sin verkan att all skicklighet, allt mod blir utan mening och drabbningarna blir massakrer som mänsklighetens känslor inte kan uthärda". Men i tredje akten blir freden universell och tryggad.

Detsamma gäller i fråga om religionen. Den har varit behövlig

som sammanhållande och disciplinerande element och är det fortfarande så tillvida som den blir "av värde vid europeiserandet av barbariska nationer, som händelserna i sinom tid skall bringa under vårt välde". Då världen är europeiserad, civiliserad, har religionen fyllt sin roll i urvalsprocessen och dör bort.

På liknande sätt resonerar Reade om alla förhållanden av över- och underordning och förutsäger frihetens och jämlikhetens triumf. Relationerna mellan könen skildras i den viktorianska kyskhetens tecken. Vid en högre grad av utveckling börjar människorna känna "förakt för de njutningar som de har gemensamt med de lägsta grupperna inom mänskligheten och rent av med djuren". Denna "nya dygd" framträder särskilt bland kvinnorna, som under generationer fostrats till den av de härskande männen. "Men det är inte kvinnorna vi skall känna medlidande mot; det är blott de som är fria, ty de har genom uppfostran bevarats för lastens tyranni." Männen bör i sin egen den naturliga utvecklingen uppkomma ovilja mot köttsliga njutningar stödas genom en sträng uppfostran, som gör kyskheten lika fast som hos kvinnorna.

Liksom nästan alla framstegstänkare av format utgår Reade alltså från att han lever i en övergångstid, då ett nytt, högre och samtidigt definitivt utvecklingskede kan skönjas. Hans insats är att fastställa vart utvecklingen bär hän och att just därigenom ge människorna möjlighet att i viss grad genom fri verksamhet påskynda, anpassa sig efter och forma denna utveckling.

I tredje akten är allt fullkommat; människans martyrskap är till ända. Genom en rad uppfinningar — nya drivkrafter, flyg — har välståndet blivit allmänt i en enad värld. Styrelse är knappast behövlig, "hela världen enas av samma känsla som besjälade den primitiva stammen och som kom alla dess medlemmar att tänka, känna och handla som en enhet". Sjukdomar utrotas, odödlighet uppinnes. Den nya människan är kyskare än kvinnorna på Viktorias tid. "De kroppar som vi bär hör till de lägre djuren; våra själar har redan växt ifrån dem; vi ser redan på dem med förakt. En tid skall komma då vetenskapen skall förvandla dem genom metoder som vi inte kan tänka oss." Jordan blir paradiset före syndafallet.

Därmed börjar den samlade mänsklighetens imperialism. "Då jorden blir för liten skall mänskligheten söka sig ut i universum och korsa de lufttomma öknar som skiljer planet från planet och sol från sol. Jordan kommer att bli ett heligt land som besöks av pilgrimer från alla delar av universum. Slutligen blir människorna herrar över naturens krafter; de själva blir solsystemens arkitekter, världarnas byggmästare. Människan blir fullkomlig; hon blir skapare; hon blir alltså vad de okunniga dyrkar som Gud."

HERBERT TINGSTEN

En tidigare artikel av Herbert Tingsten om "Naturen, Darwin och politiken på Viktorias tid" var införd den 12 januari.